

MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZAŁOŻENIA I PYTANIA BADAWCZE PROGRAMU BADAŃ MILENIJNYCH

OBJECTIVES AND RESEARCH QUESTIONS OF THE MILLENNIAL STUDIES

Due to the approaching 1000th anniversary of the Polish State, at the end of 1948 the Department for Studies on the Origins of the Polish State as part of the General Directorate of Museums and Cultural Heritage was established at the Ministry of Culture and Art. Prof. Aleksander Gieysztor, a historian and medievalist from the University of Warsaw, became the president of the institution, while vice-presidents were K. Majewski, a classical archaeology professor, and archaeologist, associate professor Z. Rajewski. The office for the Studies on the Origins of the Polish State that consisted of a few employees was directed by Ph.D. R. Kiersnowski. The Department was involved in excavations of the most significant strongholds of the Piast State and it conducted interdisciplinary source studies in 1949-1953.

KEY WORDS: Department for Studies on the Origins of the Polish State, millennial studies

W obliczu zbliżającej się tysiącletniej rocznicy pojawienia się państwa polskiego w Europie, środowiska naukowe sygnalizowały potrzebę uczczenia tych wydarzeń. Postulat podjęcia badań związanych z polskim milenium jako pierwszy zgłosił w artykule opublikowanym w poznańskiej prasie w 1946 r. Witold Hensel, uczeń profesora Józefa Kostrzewskiego (Hensel 1946, 2, 7/8, 193-206).

Jednocześnie jesienią 1947 r. w Gnieźnie, na posiedzeniu zwołanym przez Naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków uznano potrzebę badań, propagowanych w związku ze zbliżającą się tysiącletnią rocznicą początków państwa polskiego (Noszczak 2002, 31). Na wiosnę 1948 roku z ini-

cjatywy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków odbyła się w Warszawie pod przewodnictwem dyrektora Stanisława Lorentza konferencja, na której historyk mediewista z Uniwersytetu Warszawskiego Aleksander Gieysztor wygłosił referat pt. „Polskie Millenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej” (Gieysztor 1948, 38, 391-406; 1949, 2, 3/7, 145-152; Noszczak 2002, 31).

Robert Jarocki w „Opowieści o Aleksandrze Gieysztorze” cytuje słowa profesora: „Gdy w 1946 roku uświadomiono sobie, że w połowie lat sześćdziesiątych wypadnie polskie milenium, czyli tysiąclecie państwa polskiego udokumentowane

przyjęciem chrztu przez władzę z rodu Piastów... zrodziła się myśl najpierw w środowisku archeologów poznańskich u Józefa Kostrzewskiego i Witolda Hensla podjęcia dużych prac archeologicznych. Ale na razie było to tylko hasło, któremu kilkanaście miesięcy później, gdzieś na przełomie 1947/48 roku, Stanisław Lorentz (z wielkim rozmachem) kierujący Naczelną Dyrekcją Muzeów i Ochrony Zabytków usiłował nadać konkretniejszy zamysł programowy. W 1948 roku zapytał mnie, czy nie podjąłbym się naukowego przygotowania takiego wspólnego archeologów i historyków programu badań nad początkami państwa polskiego. Odpowiedziałem, że spróbuję. Przed przystąpieniem do pisania referatu konsultowałem się m.in. z Henrykiem Łowmiańskim, Tadeuszem Manteufflem, Kazimierzem Tymienieckim oraz Włodzimierzem Antoniewiczem i doszedłem do wniosku, że temat jest ekscytujący..., stwarzający nowe perspektywy dla zintegrowania archeologów i historyków” (Jarocki 2001, 204-205). I rzeczywiście, wystąpienie wówczas docenta Aleksandra Gieysztora zostało uznane za referat programowy.

Aleksander Gieysztor przedstawił cele i plany badań wczesnodziejowych w Polsce. Wskazywał na wagę równorzędnej współpracy w tej dziedzinie historii i archeologii. Chodziło Jemu zarówno o opracowywanie i wydawanie źródeł pisanych, jak i o wytypowanie do podjęcia badań najważniejszych ośrodków grodowych na poszczególnych terytoriach kraju. Postulował przeprowadzenie prac badawczych grodów, poświadczonych przez źródła pisane, według kryterium ich wartości ustrojowej. Prace te objęłyby Wielkopolskę, gdzie tradycje badań wczesnopolskich grodów prowadzone z inicjatywy Józefa Kostrzewskiego i Witolda Hensla sięgały dwudziestolecia międzywojennego; ponadto Polskę Środkową, gdzie profesor Konrad Jażdżewski już w 1948 roku podjął badania w Tumie pod Łęczycą, a także w Gdańsku. Następnie podejmowane miały być badania w Małopolsce, na Mazowszu oraz na terenie tzw. Ziemi Odzyskanych – na Pomorzu Zachodnim i Dolnym Śląsku (Gieysztor 1949, 2, 3/7, 145-152, 214-215; Gieysztor 1954, 61, 1, 103-136).

W swym referacie Aleksander Gieysztor poruszył także zagadnienia praktyczne. Wobec problemu małej wówczas liczby archeologów postulował, aby tą sprawą zainteresować odpowiednie instytucje powołane do kształcenia kadr naukowych. Należało również, jego zdaniem, podjąć działania

w celu fachowego przygotowania techników i laborantów związanych z pracami archeologicznymi i opracowywaniem materiałów wykopaliskowych (Noszczak 2002, 34).

Ten postulat Aleksandra Gieysztora wyjaśnił mi, dlaczego w 1949 roku na uniwersyteckich zajęciach profesor namawiał swych słuchaczy do podjęcia studiów na archeologii. Kilka studentek posłuchało wówczas profesora (w tym pisząca te słowa), z dużym pożytkiem. I na odwrót, niektórzy studenci i absolwenci archeologii uczestniczyli w seminarium profesora A. Gieysztora.

W wyniku dyskusji nad referatem Aleksandra Gieysztora o „Polskim Millenium” uznano ważną rolę problematyki historycznej w badaniu źródeł dotyczących polskich dziejów wczesnośrednio-wiecznych oraz zaplanowano pierwszy etap badań archeologicznych. Miały one być nieco ograniczone na terenach Polski centralnej w stosunku do planów prac badawczych przedstawionych w referacie, natomiast bardziej rozwijane na terytoriach tzw. Ziemi Odzyskanych, tzn. na Pomorzu Zachodnim i Dolnym Śląsku (Noszczak 2002, 32 nn.).

Wyłoniony podczas konferencji projekt o powołaniu do życia komórki centralnej, urzeczywistniony został pod koniec 1948 roku. Wówczas zapadła decyzja o powstaniu Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwie Kultury i Sztuki (Jarocki 2001, 205).

W lutym 1949 roku Stanisław Lorentz w porozumieniu z dyrektorem Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego profesorem Tadeuszem Manteufflem mianował profesora Aleksandra Gieysztora szefem tej placówki, z uzasadnieniem, że kierownikiem nowopowstałej instytucji powinien być historyk mediewista. Na zastępców Aleksandra Gieysztora wyznaczono pochodzącego ze Lwowa profesora archeologii klasycznej Kazimierza Majewskiego oraz archeologa, ucznia Józefa Kostrzewskiego docenta Zdzisława Rajewskiego, obaj byli członkami PZPR. Na zapytanie Roberta Jarockiego, autora książki „Opowieści o Aleksandrze Gieysztorze”, jak ułożyły się między nimi stosunki, profesor A. Gieysztor odpowiedział, „że po pewnym czasie dowiedział się, że wzywani do komitetów partyjnych, czy do Ministerstwa, w pełni bronili jego decyzji również personalnych, czy też merytoryczno-organizacyjnych i naukowych”. Profesor zachował „o nich jako swoich kolegach, jak najlepsze wspomnienia” (Jarocki 2001, 205).

Pierwszych parę lat biuro Kierownictwa Badań mieściło się w gmachu Zachęty, siedzibie wówczas Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, gdzie zajmowało dwa pomieszczenia. Następnie przeniosło się wraz z Dyrekcją Muzeów i Ochrony Zabytków do nowo odrestaurowanego pałacu prymasowskiego przy ul. Senatorskiej i tam otrzymało trzy niewielkie pokoje. Skład osobowy Biura był skromny, jego kierownikiem przez cały czas funkcjonowania Kierownictwa Badań, tzn. w latach 1949-1953, był historyk dr Ryszard Kiersnowski, przybyły z Krakowa na zaproszenie profesora A. Gieysztora. W sekretariacie zatrudnione były absolwentki historii: Maria Anna Dembińska oraz czasowo Teresa Dunin-Wąsowicz i Anna Płachcińska, później oddelegowana do innych zadań naukowych; w ostatnim, 1953 roku działalności Kierownictwa Badań pracowała w nim pisząca te słowa. Administrację reprezentowały: finanse Barbara Reszko, a maszynistką była Jadwiga Roch Narzyńska.

Profesor A. Gieysztor dzielił na nowym miejscu pokój z kierownikiem Biura Ryszardem Kiersnowskim. Pojawiał się, by załatwiać najważniejsze sprawy i, jak wspominał po latach profesor Ryszard Kiersnowski, przekazywał Mu dyrektywy, ale był szefem niekłopotliwym, nie narzucającym arbitralnie swej woli, a przeciwnie – wychodził naprzeciw inicjatywom i sugestiom kierownictwa Biura (Kiersnowski 2000, 91, 1, 61-63).

Aleksander Gieysztor, mimo że nie był archeologiem, systematycznie odwiedzał badane w ramach akcji milenijnej stanowiska archeologiczne.

Uczestnicząc w 1950 roku jako praktykantka w pracach wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy, a następnie podczas początkowych badań archeologicznych w Kaliszu, byłam świadkiem tych wizyt profesora A. Gieysztora. W Wiślicy towarzyszył Jemu profesor Zdzisław Rajewski, a w Kaliszu Paweł Jasienica, który wrażenia z tego naukowego objazdu upamiętnił w książce pt. „Świt słowiańskiego jutra” (Jasienica 1952).

Ważną formą pracy naukowej w Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego były różnego rodzaju spotkania, narady terenowe, seminaria poświęcone aktualnym odkryciom archeologicznym. Głównym forum dyskusyjnym były doroczne konferencje sprawozdawcze, na których prezentowano uzyskane wyniki badanych obiektów oraz przedstawiano plany dalszych prac wykopaliskowych. Skupiały one zarówno kierowników i uczestników poszczególnych ekspedycji wykopa-

liskowych, jak i wybitnych uczonych archeologów i przedstawicieli innych dyscyplin, a także młodych adeptów archeologii (Abramowicz 2005, 50, 194-201). Profesor Konrad Jażdżewski w swej pracy pt. „Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa w XX wieku” pisał: „Z ogromnym sentymentem wspominam uczestnictwo w ogólnopolskich konferencjach archeologicznych organizowanych w latach 1950-1953 przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Niezwykle powodzenie tych konferencji i ich urok należy w pierwszym rzędzie zawdzięczać stymulującej roli, jaką w tym Kierownictwie odgrywał profesor Aleksander Gieysztor, wsparty o zespół mądrych i utalentowanych najbliższych współpracowników” (Jażdżewski 1995, 36-37).

Aleksander Gieysztor przygotowywał na okazje spotkań konferencyjnych omówienia i sprawozdania z działalności Kierownictwa Badań; były one głównie publikowane w „Przeglądzie Zachodnim” redagowanym przez profesora Zygmunta Wojciechowskiego. Dopiero pod koniec funkcjonowania Kierownictwa Badań udało się powołać do życia własne serie wydawnicze: „Materiały Wczesnośredniowieczne” i „Studia Wczesnośredniowieczne”. Szczególnym staraniem Aleksander Gieysztor otaczał „Studia Źródłoznawcze”, które utworzył wraz z profesorem Gerardem Labudą we współpracy z Brygidą Kürbis i Ryszardem Walczakiem. O bliskiej współpracy profesorów Labudy i Gieysztora dotyczącej problematyki źródłoznawczej – opracowywania i publikowania źródeł pisanych odnoszących się do wczesnych dziejów państwa polskiego, świadczy obfita korespondencja obu uczonych, częściowo opublikowana w wydanym ostatnio tomie z okazji 100-letniej rocznicy urodzin Aleksandra Gieysztora (Węcowski 2016, 430-484; Labuda 2016, 219-228).

Wraz z rozwojem prac wykopaliskowych od początku lat pięćdziesiątych poszerzył się program badawczy. W głównych ośrodkach państwa polskiego podejmowano próbę ustalenia czasu ich powstania, a także badano początki osadnictwa wczesnomiejskiego. W pracach Kierownictwa Badań przywiązywano dużą wagę do współpracy ze specjalistami różnych dziedzin, m.in. przyrodniczych i technicznych. Postulat interdyscyplinarnej interpretacji badań przedstawiony w referacie programowym przez Aleksandra Gieysztora znalazł w działalności Kierownictwa Badań wielostronne urzeczywistnienie. Oprócz współpracy historyków

i archeologów wczesnego średniowiecza dołączyli stopniowo badacze innych dziedzin; historycy sztuki, architekci, numizmatycy, językoznawcy, geografowie, etnografowie, antropologowie, paleozoologowie, paleobotanicy, a także wydawcy źródeł łacińskich i arabskich. Z planowanych pracowni w tych dziedzinach utworzono jedynie Pracownię Paleobotaniczną w Poznaniu. Zainicjowano również prace geograficzno-historyczne. W 1950 roku powołano do życia pracownię Atlasu Wczesnośredniowiecznego. Podjęto również prace w nawiązaniu do przedwojennych inicjatyw nad słownikami geograficzno-historycznymi, które kontynuowane są nadal w ramach Instytutu Historii PAN (Kiersnowski 2000, 91, 1, 61-67).

Ryszard Kiersnowski w swych wspomnieniach podkreśla, że akcja Kierownictwa Badań została po latach określona jako największe przedsięwzięcie humanistyki polskiej w okresie powojennym (Kiersnowski 1999, 56, 146-148).

Jednocześnie, na początku lat 90. ubiegłego stulecia, pojawiły się głosy krytyki odnośnie oceny dokonań Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Przedstawiciele młodszego pokolenia archeologów przedstawili krytyczną ocenę działalności tej instytucji jako „zmarowaną szansę” (Kiersnowski 1999, 56, 3, 146-148). Profesor Zofia Kurnatowska, uczestniczka badań milenijnych, uczona, która, jak się określiła, należała do grona ludzi w znacznym stopniu ukształtowanych przez „millenium”, zabrała głos w tej sprawie w opublikowanym w 1997 roku artykule dedykowanym profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70-tą rocznicę jego urodzin (Kurnatowska 1997, 147-155). Analizując krytycznie niektóre aspekty

badania milenijnych i niełatwe nieraz warunki, w jakich prowadzono prace wykopaliskowe, przy okazji szczegółowo omówiła ówczesne osiągnięcia na polu badań archeologicznych (Kurnatowska 1997, 38, 25-38; 2000, 381-412), m.in. w dziedzinie usprawnienia metod prac wykopaliskowych, badań interdyscyplinarnych na etapie opracowywania materiałów archeologicznych, zainicjowania studiów osadniczych mikro- i makroregionalnych. Kończąc swe wystąpienie, Autorka zwróciła uwagę na kwestię bardziej ogólną, mianowicie na brak podsumowania badań milenijnych, podkreślając przy tym, że szansa dokonania wówczas tego podsumowania nie została jeszcze zmarnowana. Zdaniem profesor Zofii Kurnatowskiej rozwój metodyki i problematyki badawczej archeologii wczesnośredniowiecznej, a także badań historyczno-porównawczych nad procesami tworzenia się państw, nie pozwalał wówczas na wydobycie z odkrywanych materiałów wymowy, na uzyskanie drogą rozmaitych analitycznych zespołów wskaźników świadczących o kolejnych etapach formowania się struktur wczesnopiętnostwowych. Kończąc swe krytyczne uwagi, profesor Z. Kurnatowska wyraziła przekonanie, że badania tego typu mogą być obecnie wykonywane przez nowe pokolenia badaczy na podstawie istniejących już, na nowo przeanalizowanych materiałów. I nie myliła się, w ciągu ostatnich lat i obecnie ukazało się niejedno wartościowe opracowanie o wczesnopolskiej organizacji grodowej. Na przykład praca o najstarszym państwie Piastów pióra Michała Kara (Kara 2009), zbiorowa praca o ośrodku grodowym w Gieczu (Kara, Krysztofiak, Wyrwa 2016), materiały źródłowe dotyczące Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (Limisiewicz, Pankiewicz 2015).

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz A. (rec.). 2005. Bartłomiej Noszczak. „Sacrum” czy „profanum”? Spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949-1966). Warszawa 2002. *Archeologia Polski* 50, 194-201.
- Gieysztor A. 1948. Polskie milenium. Z zagadnień współpracy historii i archeologii wczesnodziejowej. *Przeгляд Historyczny* 38, 391-406.
- Gieysztor A. 1949. Program prac nad początkami państwa polskiego. *Ochrona zabytków* 2, 3/7, 145-215.
- Gieysztor A. 1954. Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań. *Kwartalnik Historyczny* 61, 1, 103-136.
- Hensel W. 1946. Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy. (O niektórych zagadnieniach polskiej prehistorii). *Przeгляд Wielkopolski* 2, 7/8, 193-206.
- Jarocki R. 2001. *Opowieść o Aleksandrze Gieysztorze*. Warszawa.
- Jasienica P. 1952. *Świt słowiańskiego jutra*. Warszawa.
- Jażdżewski K. 1995. *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*. Łódź.
- Kara M. 2009. *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*. Poznań.

- Kara M., Krysztofiak T., Wyrwa A. M. (red.). 2016. *Gród piastowski w Gieczu. Geneza – funkcja – kontekst*. Poznań.
- Kiersnowski R. 1999. In memoriam. Aleksander Gieysztor (17.VII.1916-9.II.1999). *Kwartalnik Historyczny* 56, 3, 146-148.
- Kiersnowski R. 2000. Wspominając Aleksandra Gieysztora: w „Millenium”. *Przegląd Historyczny* 91, 1, 61-63.
- Kurnatowska Z. 1997. Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu. *Slavia Antiqua* 38, 25-38.
- Kurnatowska Z. 1997a. Czy millenium było „tragedią polskiej archeologii”? (W:) *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*. Łódź.
- Kurnatowska Z. 2000. Badania nad początkami i rozwojem społeczeństwa wczesnopolskiego. (W:) *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*. Poznań.
- Labuda G. 2016. Moje spotkanie z Aleksandrem Gieyszto-rem. (W:) M. Koczerska, P. Węcowski (red.), *Aleksander Gieysztor. Człowiek i dzieło*. Warszawa, 219-228.
- Limisiewicz A., Pankiewicz A. (red.). 2015. *Kształtowanie się grodu na wrocławskim Ostrowie Tumskim. Badania przy ul. Św. Idziego*. In pago Silensi. Wrocławskie Studia Wczesnośredniowieczne 1, Wrocław.
- Noszczak B. 2002. „Sacrum” czy „profanum”? *Spór o istotę obchodów millenium polskiego (1949-1966)*. Warszawa.
- Węcowski P. (wyd.). 2016. Listy Aleksandra Gieysz-ora (wybór). (W:) M. Koczerska, P. Węcowski (red.), *Aleksander Gieysztor. Człowiek i dzieło*. Warszawa, 349-568.

OBJECTIVES AND RESEARCH QUESTIONS OF THE MILLENNIAL STUDIES

SUMMARY

In the mid-1940s scientific communities came up with the idea to celebrate the approaching 1000th anniversary of the emergence of the Polish State in Europe. For the first time the proposal to take up research focused on the Polish millennium was presented in 1946 in a local Poznań newspaper by Witold Hensel, an archaeologist and student of Prof. Józef Kostrzewski. At the same time the General Directorate of Museums and Cultural Heritage headed by Prof. S. Lorentz declared that research connected with the upcoming 1000th anniversary of the Polish State should be conducted. In spring 1948 took place a national conference led by Prof. Stanisław Lorentz where a historian and medievalist, Aleksander Gieysztor from the University of Warsaw, delivered a paper titled „Polish Millennium. On the cooperation of history and early medieval archaeology”. His speech was perceived as a program paper. It included aims and plans of the research on the Early Middle Ages in Poland and also pointed out that a balanced cooperation between historians and archaeologists was very important.

At the end of 1948 the decision was made to establish the Department for Studies on the Origins of the Polish State as part of the General Directorate of Museums and Cultural Heritage at the Ministry of Culture and Art. A. Gieysztor became the president of that institution and the vice-presidents were K. Majewski, a classical archaeology professor,

and archaeologist, associate professor Z. Rajewski. In the first years the Department's office was located in Zachęta which was the seat of the General Directorate of Museums and Cultural Heritage at that time. Later it was moved to three rooms in the newly restored Primates Palace in Senatorska street. The head of the office in 1949-1953 was a historian Ph.D. Ryszard Kiersnowski. In the secretary office three historians were employed and the administration was represented by two persons – one of them was responsible for finances and the other one worked as a typist.

Aleksander Gieysztor and his assistant regularly visited sites that were excavated during the millennial studies. Apart from excavations, field meetings and discussions on the new archaeological discoveries were an important form of scientific work. The main debate forum were annual report conferences where those who took part in the excavations as well as prominent archaeologists, representatives of various academic disciplines and young archaeologists could meet and exchange experiences.

A. Gieysztor was responsible for the Department's activity reports that were mainly published in „Przegląd Zachodni” released by Zygmunt Wojciechowski. In the last years of the Department's existence (1952-1953) the institution launched two publication series – „Materiały Wczesnośredniowieczne” and „Studia Wczesnośredniowieczne”. In cooperation with G. Labu-

da A. Gieysztor introduced a historical journal „Studia Źródłoznawcze”. The wide scope of interdisciplinary studies conducted by the Department was declared by R. Kiersnowski the most meaningful initiative in the Polish humanities.

In the early 1990s the results of the Department’s research started to be criticised. Prof. Zofia Kurnatowska presented her opinion on the issue, critically analysing some aspects of the millennial studies, but she also highlighted the project’s great achievements.

Adres Autorki:

Prof. dr hab. Marta Młynarska-Kaletynowa
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław